

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛЕКСИКАЛНИ, ГРАМАТИЧНИ
И СИНТАКТИЧНИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА
ПРЕДПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Екатерина Търпоманова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

LEXICAL, GRAMMATICAL AND SYNTACTIC
MEANS FOR EXPRESSING PRESUMPTION IN BULGARIAN

Ekaterina Tarpomanova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper discusses three means of expressing presumption in Bulgarian: lexical (words whose lexical semantics expresses presumption), grammatical (verbal forms of the so-called *presumptive*), and syntactic (constructions with a presumptive meaning). Bulgarian is one of the few Indo-European languages with a (partial) grammaticalisation of presumptive forms, but they remain peripheral for the language system. This fact can be explained with the domination of the lexical means, which have less usage restrictions.

Key words: presumption, presumptive, language levels

Въведение. Презумптивността като понятийна езикова категория, чрез която се изразява предположение, е добре засвидетелствана в индоевропейските езици, като в голяма част от тях тя се изразява чрез транспозиция на бъдещи времена или на условно наклонение (обикновено възникнало въз основа на бъдещи времена), чрез комбинация от модален глагол с определено глаголно време и чрез лексеми със значение за предположение. За някои езици от индоевропейското семейство се водят дискусии за статута на предположителните глаголни форми. За хинди например Александър Сигорски (Sigorskiy 2010) определя два подхода: според първия формите с презумптивно значение са бъдещи времена от изявителното наклонение, а според втория те формират самостоятелно наклонение презумптив.

В езиците от балканския езиков съюз (български, гръцки, румънски и албански) се очертава ясна тенденция към граматикализирано изразяване на предположение чрез т.нар. презумптив – глаголни форми, които се развиват от

бъдещите времена. Четирите езика обаче се различават по степента на граматикализация на тези форми. Единствено за румънски се смята, че презумптивът е граматикализирана модална категория, която се отнася към наклоненията на глагола. В румънски се наблюдава парадигматизация и фиксация на презумптивните форми, като възникват няколко паралелни парадигми с предположително значение: с произход от бъдеще време, от кондиционал, от конюнктив, а според някои изследователи – и от инфинитив. Парадигмите не се припокриват напълно по своята функционалност и семантика, което дава основание да се говори за презумптив в тесен смисъл (от бъдеще време) и в широк смисъл, обхващащ всички парадигми. Презумптивните форми в румънски в определен контекст могат да имат евиденциални значения. В български и гръцки граматикализацията се изразява в частична парадигматизация, като важна особеност е, че някои от формите са уникални, т.е. изразяват само презумптивно значение и не съвпадат с други глаголни форми. В албански също се формира частична темпорална парадигма на презумптива, но без уникални форми.

Българският език е част от общия процес на граматикализация на презумптива в балканските езици, но интересен феномен е, че след възникването на презумптивните форми те остават в периферията на глаголната система. Затова въпросът за конкурентните средства за изразяване на предположение, тяхната честота на употреба, граматичните и контекстуалните ограничения при използването им и тяхната стилистична маркираност е важна част от тази проблематика. Българският разполага с три типа средства за изразяване на предположение:

- лексикални – думи, чиято лексикална семантика изразява предположение;
- граматични – глаголните форми на т.нар. презумптив;
- синтактични – конструкции с предположително значение.

Семантика на предположението. Предположителните изказвания се отнасят към вероятностните съждения, чрез които се измерва вероятността дадено събитие да се случи. Вероятността се изразява количествено със стойности между 0 и 1. Декле и Генчева разглеждат презумптивните изказвания с модалния глагол *devoir* ‘трябва’ и с *ще да* в български като резултат от абдуктивно разсъждение, което води до правдоподобна хипотеза (при определен тип изказвания разсъждението може да е дедуктивно). Дедукцията извлича заключение въз основа на две предпоставки: условната пропозиция $p \Rightarrow q$, която изразява закон или генерално правило, и предпоставката p , която я предшества. Дедуктивното разсъждение приема необходимостта на заключението q , ако сме приели, че p е вярно и $p \Rightarrow q$ изразява генерално правило. За разлика от дедукцията, абдукцията не води към характер на необходимост от това, което е установено чрез разсъждението, а наблюдаваните факти водят към правдоподобност на хипотезата. Двата типа разсъждение могат да бъдат съпоставени чрез следните схеми:

дедукция	абдукция
вярно (p)	вярно (q)
вярно ($p \Rightarrow q$)	вярно ($p \Rightarrow q$)
-----	-----
вярно (q)	правдоподобно (p)

Авторите цитират пример на Дандал (Dendale 1994), като го интерпретират като типично абдуктивно разсъждение:

Caroline a mauvaise mine. ‘Каролин изглежда зле.’

Elle doit être malade. ‘Трябва да е болна.’

Констатацията, че Каролин изглежда зле (пропозиция q), е емпирична. Знанието, че ако някой е болен, то той изглежда зле ($p \Rightarrow q$), е генерално правило, придобито чрез индукция въз основа на множество наблюдавани случаи. Говорещият възприема като правдоподобна хипотезата, че Каролин е болна, макар че съществуват и други закони, напр. ако някой не спи, то той изглежда зле; ако някой е в траур, то той изглежда зле и т.н. В дадената ситуация обаче говорещият приема като най-правдоподобна хипотезата, че е болна (Declès & Guentchéva 2001).

Герджиков изтъква разграничението между модалните съждения за възможност и за вероятност, като отнася българските форми с *ще да* към типичните вероятностни съждения. Според него презумптивните форми се отнасят към модалността на истинността, чрез която говорещият показва своята степен на увереност в истинността на изказването. Граматическите форми за презумптив според Герджиков не се отнасят към наклоненията, тъй като не оценяват пряко отношението между действието и действителността (Герджиков 1984/2003: 129-130).

Лексикални средства. Изразяването на предположение намира същинска лексикализация чрез глагола *предполагам* (и неговия корелат от св.в. *предположа*). Лексемата принадлежи към неутралната лексика на българския език, среща се във всички функционални стилове и има висока честота на употреба – в Българския национален корпус (БНК) са регистрирани 24 264 срещания само на формата за 1 л., ед. ч., сег. вр. Глаголът *предполагам* обикновено присъединява подчинено допълнително изречение, въведено от съюза *че*, или се употребява като вметнат. Свободно се комбинира с всички глаголни времена на индикатива в подчиненото изречение, а също и с условно наклонение, както се вижда от долните примери от БНК:

Предполагам, че се храни от неговия кислород.

Предполагам, че е умряла.

Предполагам, че беше пиян.

Предполагам, че ти прибраха личните вещи.

Предполагам, че беше очаквала по-бурна реакция от страна на кралицата.

Предполагам, че Мери ще ни разбере и няма да ни се сърди.

Предполагам, че щеше да й струва половината армия.

Предполагам, че ще е взел съответните мерки.

Предполагам, че щеше да е чел ескизите, ако знаеше български.

Предполагам, че бихте могли.

Това е вълкът в мен, предполагам.

Глаголът предполагам може да се употребява и самостоятелно, но обикновено изказването е елиптично:

Половин цена? Побъркали ли сме се? Предполагам. = Предполагам, че сме се побъркали.

Синонимни глаголи, с които може да се изрази предположение, са *мисля, допускам, смятам, считам, струва ми се, презумирам, приемам, вярвам, догаждам се, пресмятам*.

Освен с глаголи, предположение се изразява с наречия и адвербиални изрази, сред които *вероятно, сигурно, май, по всяка вероятност, навярно* и др. Наречията са сред най-честотните лексеми за предположение (напр. *вероятно* има 48606 срещания в БНК), съчетават се с различни глаголни времена и с условно наклонение. Някои от наречията обаче се използват както в съждения за вероятност, така и за възможност, което отвежда към различни типове модалност. Долните примери от БНК представят употребата на наречието *вероятно*, което можем да приемем като типичен изразител на вероятностно изказване.

Вероятно избързвам.

Шагрон мърмореше нещо, стиснал зъби. Вероятно ругаеше.

Инстинктът ѝ вероятно я предупреди.

Вероятно предишните триста са били изхарчени или почти изхарчени.

Вероятно беше научил за готварските хитрости с портокаловия сос.

Вероятно официалният отговор ще пристигне в понеделник.

Вероятно щеше да стигне чак до основата на кулата.

Вероятно ще са се увеличили два пъти до края на годината.

Ако Джон Буун беше жив сега и се срещнеш с теб, за да поговорите поне един час, вероятно щеше да е станал джакиист.

Вероятно би бил интересен един анализ на ролята...

По-особен е въпросът за комбинирането на лексикалните средства за изразяване на предположение с евиденциални глаголни форми. Предположителното значение влиза в противоречие със семантиката на преизказния и дубитативния евиденциал поради спецификата на източника на информация. И при двата евиденциала се цитират чужди думи, като с дубитатива се изразява и съмнение в тяхната истинност, което изключва говорещият да изказва собствено предположение.

** Предполагам, че дошъл.*

** Предполагам, че бил дошъл.*

Съвместната употреба на предположителна дума и евиденциална глаголна форма е възможна, ако се цитира предположение на вторичния източник на информация, а също и в текст, в който разказът се води с преизказване.

Ала странното било това, че, както разказвал по-късно служителят, Хепуърт не се появил на прага, а се прокрадвал към него откъм гърба, през двора. Вероятно бил излязъл през задната врата и заобиколил двора.

За разлика от семантичната несъвместимост и ограничената съчетаемост на предположението с преизказването и дубитативността, неговото значение е твърде сходно с умозаключителния евиденциал. Тъй като въпросът за близостта и разликите между презумптивност и инференциалност е твърде обширен, той няма да бъде дискутиран тук. В случая с лексикалните средства за изразяване на предположение е проблематична употребата им с глаголни форми в индикативен перфект, тъй като те съвпадат с умозаключителния аорист (*дошъл е, бил е*). В някои текстове по-широкият контекст помага за разрешаването на това формално съвпадение, например в долния пример контекстът показва, че е употребена умозаключителна форма след наречието *вероятно*:

Безън е пиан, още преди вечеря беше пийнал достатъчно, а когато е дошло време за лягане, вероятно е бил вече като труп.

Модалният глагол *трябва* в български, както и в много от индоевропейските езици, също е средство за изразяване на предположение. В граматиките на много езици модалните глаголи се разглеждат като отделен клас от пълнозначните заради специфичните си граматически характеристики. За разлика от останалите лексикални средства за предположение, модалният глагол *трябва* не може да се употреби с предположително значение самостоятелно, а само включен в съставното глаголно сказуемо. Също така той проявява ограничена съчетаемост с формите за време на пълнозначния глагол. Изброените свойства на глагола *трябва* го определят като гранично средство за изразяване на предположение – между лексиката и морфо-синтаксиса.

Глаголът *трябва* има две основни значения: необходимост (свързано с деонтичната модалност) и предположение (свързано с епистемичната модалност), като се смята, че като цяло в индоевропейските езици първично е зна-

чението за необходимост, а от него се е развило второто значение. Възможно е едно и също изказване да предаде и двете значения, като многозначността се отстранява от контекста:

Детето трябва да спи. (Утре ще става рано.) – необходимост;

Детето трябва да спи. (Не се чува шум от стаята му.) – предположение.

Презумптивната употреба на глагола *трябва* се проявява най-вече в комбинация с перфект на пълнозначния глагол, въпреки че същата комбинация може да означава и необходимост:

Трябва да е тръгнал в 5 ч. (за да стигне навреме). – необходимост;

Трябва да е тръгнал в 5 ч. (щом е стигнал в 8). – предположение.

Все пак при липса на изясняващ контекст по-вероятно е изказването да се интерпретира като предположително. Търсенето в БНК на комбинации *трябва* + перфект показва превес на значението за предположение, напр. търсенето на израза *трябва да е станало* дава 109 резултата и всички са с предположително значение.

Трябва да е станало недоразумение.

Трябва да е станало внезапно, защото няма съобщение от тях.

В плана на миналото е възможна комбинацията на модалния глагол и с форми за имперфект и плусквамперфект:

Трябва да беше магия.

... но естествено някой от долния етаж трябва да беше чул трясъците и рева на трола.

В сегашно време преобладава употребата на *трябва* в значение на необходимост, напр. комбинацията *трябва да спи* в БНК има 68 срещания, от които само едно има значение на предположение:

Ломбардо трябва да спи на борда – каза той на Крантор. – Но ако го няма, няма да го чакаме.

Специфично разграничение на значенията на *трябва* има при съчетаването му с глагола *съм*: с формите на *съм* може да има и двете основни значения (със значителен превес на предположителното), но с формите на *бъда* може да означава само необходимост.

А това трябва да е синът ви.

Град Ню Йорк трябва да бъде евакуиран незабавно!

Комбинацията на модалния глагол с пълнозначен глагол от свършен вид в т.нар. сегашна форма обозначава ненастъпило действие, т.е. бъдещ момент, като са възможни и двете основни значения:

Тези дни трябва да пристигне приятелят ми от Мурманск.

Каретата му трябва да пристигне без произшествия.

Глаголът *трябва* е сред основните средства за изразяване на предположение, езиковите примери показват, че той е с висока честота на употреба и няма стилистични ограничения.

Граматични (морфологични) средства. Едно от средствата за изразяване на предположение в български са (частично) граматикализираните форми на т.нар. презумптив, възникнали въз основа на бъдеще и бъдеще предварително време (*ще (да) четете, ще (да) е чел*). Особеност на българския презумптив е запазването в състава на формата на съюза *да*, който е отпаднал в развитието на бъдещите времена. Двете бъдещи времена също могат да се употребяват с презумптивно значение, но тази употреба може да се приеме за транспозитивна, докато *ще да*-формите имат единствено предположителна интрепретация в езика и проявяват тенденция към формиране на темпорална парадигма, като тези две характеристики са белези за граматикализация. Формацията *ще да* се фиксира като маркер за презумптивност, за което говорят две важни формални характеристики на презумптива: образуването на отрицателната форма с частицата *не*, която се присъединява в препозиция (*не ще да е той*), за разлика от бъдеще време, в което като отрицателен маркер се налага частицата *няма* (*няма да е той, няма да дойде*); образуване на формата с имперфект на глагола (*той ще да беше*), докато съчетанието на частицата за бъдеще време с имперфект е невъзможно (**той ще беше*). С възникването на предположителното значение презумптивните форми губят бъдещата си ориентация, като темпоралната им парадигма включва три форми: *ще да е* със стойност на сегашно време, *ще да е бил* – с минала ориентация, *ще да беше* – с минала ориентация за продължително действие. С най-висока честота на употреба са формите с перфект.

Вие ще да сте от стеддинг Цофу, нали?

Вълците ще да са го изяли.

От жегата ще да беше.

С глагол от свършен вид презумптивните форми придобиват бъдеща ориентация, подобно на аналогичната употреба на модалния глагол *трябва*. Тази комбинация обаче е изключително рядка.

... в такъв случай той ще да стигне по-скоро до ръцете на учените българи.

Герджиков (1984/2003: 125) дава примери (конструирани от него) за комбиниране на *ще да* с аорист:

Той ще да разбра всичко – затова ни погледна така.

Въпреки че конкретният пример не звучи неграматично за носителите на езика, други примери с аорист не бяха открити.

В съвременния език презумптивните форми с *ще да* са експресивни и поради това – стилистично ограничени, срещат се в разговорния, художествения и в определени текстове на публицистичния стил.

Синтактични средства. Предположение може да бъде изразено със синтактични конструкции. Една от възможностите е въпросително изречение с *да*-конструкция, най-често в съчетание с глаголна форма в перфект:

Да му е казал, без ние да разберем?

Едно от значенията на съставната частица *да не би да* също изразява предположение, когато тя е употребена във въпросително изречение. Може да се съчетава и с глаголи в сегашно и всички минали времена:

Всеки ден те моля за малко внимание, а ти все ми отказваш. Да не би да имам лош дъх?

Да не би да се беше разболяла?

Синтактичните конструкции с предположително значение са характерни за емоционално-експресивната реч.

Заклучение. В българския език може да се изрази предположение на три езикови равнища – лексикално, морфологично и синтактично. Въпреки че е сред малкото езици с възможност за граматикализирано на изразяване на предположение чрез презумптивните форми, тази глаголна категория остава неразвита и периферна за езика. Вероятно тя е изместена от лексикалните средства, които са стилистично неутрални и имат широка съчетаемост. Граматичните презумптивни форми и синтактичните конструкции с предположително значение са стилистично маркирани, поради което употребата им остава ограничена в рамките на функционалните стилове, които допускат експресивни изказвания.

Библиография

- Герджиков 1984/2003:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство, 2003.
- Sigorskiy 2010:** Sigorskiy, A. Evidentiality, Inferentiality and Mirativity in the Modern Hindi. – In: *Lingua Posnaniensis*, vol. LII (1), 2010, 71 – 80.
<http://www.old.mgimo.ru/files2/p85/165785/662287b01dbf94701d6786c7fbbf8fa3.pdf>
- Declès&Guentchéva 2001:** Guentchéva, Zl., J.-P. Declès. La notion d'abduction et le verbe *devoir* "épistémique". – En: *Cahiers Chronos 8. Les verbes modaux*. Patric Dendaleet Johan van der Auwera (eds.). Amsterdam – Atlanta: GA, 2001.
- Dendale 1994:** Dendale, P. *Devoir – marqueur modal ou évidentiel?* – En: *Langue française*, 102, 24 – 40.